

Enevold Ewalds selvprøvelsesprogram

Af Sigrid Nielsby Christensen

Den danske teolog Enevold Ewald (1696-1754) kom oprindeligt fra Sønderjylland, men virkede som præst ved Det Kongelige Vajsenhus fra 1728 til 1754. At Ewald satte et markant aftryk på samtidens teologi, er der i forskningslitteraturen bred enighed om, men hvilken teologi, Ewald prædikede og udvirkede fra Vajsenhuset, besvares derimod langt fra entydigt. Artiklen indkredser Ewalds teologi ud fra hans virke ved Vajsenhuset, herunder hans engagement i distributionen af den pietistiske opbyggelseslitteratur, hvor selvprøvelsen udgør et centralt omdrejningspunkt, samt ud fra hans teologiske argumenter imod den gældende skriftemålspraksis, under hvad der betegnes som »skriftemålsstriden« i 1733. Under striden fremhævede Ewald selvprøvelsen som alternativ til skriftemålet, da individet gennem denne fromhedsaktivitet ved præstens hjælp ville opnå dybere indblik i sin åndelige tilstand samt få klarhed over sit sande frelsegrundlag. På denne baggrund undersøger artiklen, om Ewalds selvprøvelsesprogram, der spores både i udbredelsen af den pietistiske opbyggelseslitteratur og i indlæggene fra skriftemålsstriden, også kan anvendes som en hermeneutisk nøgle til Ewalds prædikener.¹

»Det er, efter hvad man kan skønne, en rigt begavet og aandelig opvakt sønderjysk Præsteslægt, vi her føres ind i, som Brorsonslægten ægte dansk i sin Rod og alligevel stærkt paavirket af aandelige Strømninger syd fra«²; således karakteriserer Graversen vajsenhuspræsten Enevold Ewalds sønderjyske ophav. Ewald opvoksede i Højst på Tøndereggen. Han studerede i Kiel og Jena, og i sit sidste skrift, *Den eeneste, Sande og Salige Viisdoms Kilde*,³ har han beskrevet de tidlige teologiske strømninger, der prægede ham. Han fortæller i skriftet, hvordan han under opholdet i Jena blev motiveret til:

1 Artiklen er baseret på mine tidligere kirkehistoriske arbejder: S.N. Christensen: *Skriftemål og Selvprøvelse*, upubliceret speciale, København 2018, og S.N. Christensen: *En undersøgelse af Enevold Ewalds (1696-1754) teologi og kirkehistoriske kontekst på baggrund af hans prædikener*, upubliceret besvarelse af prisopgave 2018, København 2019.

2 H. Graversen: *Wajsenhuspræsten Enevold Ewald og den pietistiske bevægelse i København i det 18. Århunderede*, København 1913, s. 6.

3 E. Ewald: *Den eeneste, Sande og Salige Viisdoms Kilde*, København 1752.

at indtræde paa denne den sande Christendoms Vey og Bane, deals ved min høyt-elskede troe Læreres D. Buddei grundige Lærdom, Undervisning og Formaninger, som jeg havde Leylighed, saavel offentlig som privatim, at deeltage udi, deals ved Omgængelse med saadanne Personer, som alvorligen havde begyndt at indtræde paa samme Vey.⁴

Ewald antyder, at han efter pietistisk forbillede har boet hos Johann Franz Buddeus (1667-1729), der var professor i moralfilosofi og teologi ved universitetet i Jena fra 1705, idet Ewald fremhæver at have haft privat adgang til Buddeus' lærdom, undervisning og formaning.⁵ Efter at have afsluttet sine studier rejste Ewald til Halle for at blive bekendt med stifteren af Vajsenhuset, August Hermann Francke (1663-1727), inden han i 1718 vendte tilbage til Højst for at aflaste sin far i præstegerningen.⁶ På Tønderegnen katekiserede og prædikede han, men det, der tiltrak størst opmærksomhed, var hans afholdelse af konventikelmøder.⁷

Efter i en længere årrække at have virket i Sønderjylland, åbnede der sig nye muligheder for ham i København. Ved Vajsenhusets åbning den 11. oktober 1727 tiltrådte Ewald en stilling som informator,⁸ men efter godt to måneder blev han i stedet indstillet til stiftelsens præst.⁹ Først måtte han dog aflægge eksamen ved Det Teologiske Fakultet i København. Ewalds kaldsbrev blev allerede den 2. januar 1728 kongeligt konfirmeret, hvorpå Ewald ved kirkens indvielse den 17. april 1728 blev indsat.¹⁰ De pietistiske aktiviteter og kristendomsopfattelser,

4 Ewald 1752 s. 4a.

5 Det var heller ikke ubekendt for omverdenen, at der foregik pietistiske aktiviteter i Buddeus' hjem i Jena, jf. G. MacDonald: »Pietism as a Threat to Social Order. Pietist Communities in Jena 1727-1729«, *Pietism and Community in Europe and North America, 1650-1850*, red. J. Strom, Leiden & Boston 2010, s. 111.

6 J. Pedersen: »Efterkrigstid og genopbygning. Pietistisk vækkelse«, *Den danske Kirkes Historie*, Bd. 5, red. Koch & Kornerup, København 1951, s. 88; C. Ottesen: *Det kgl. Vaisenhus gennem to hundrede Aar*, København 1927, s. 206.

7 Ottesen 1927: 206.

8 Pedersen fremfører, at Ewalds tiltrædelse »sandsynligvis« er sket på opfordring af Peder Hersleb (1689-1756), jf. Pedersen 1951 s. 88 og K. Heiberg: »Fra den religiøse Brydningstid i Aarene o. 1725-1750«, *Kirkehistoriske Samlinger*, Rk. 5, Bd. 3, 1905-1907, s. 436-437.

9 Ottesen 1927 s. 206.

10 Pedersen 1951 s. 88.

som Ewald havde udfoldet i grænselandet, bragte han nu med sig til København, hvorfra anskuelserne med tiden forplantedes i resten af det dansk-norske rige.¹¹

At Ewald fik en afgørende kirkelig betydning fastslås samstemmigt af forskningen, men hvilke åndelige strømninger han udbredte og udvirkede, er der derimod dyb uenighed om. Litteraturen har i den henseende været præget af en typologisk kategorisering af de teologiske retninger, og den har beskrevet Ewald som en ledende skikkelse med isoleret tilknytning til enten hallensisk pietisme eller herrnhutisme.

I den tidligste forskningslitteratur om Ewald, som er karakteriseret ved en stærk historisk interesse, reviderer Møller,¹² Exner¹³ og Helweg¹⁴ samtidens opfattelser gennem inddragelse af et ikke tidligere behandlet kildemateriale, der har karakter af stridsakter. Eftertidens historiske fremstillinger af Ewald er derfor præget af de forskellige stridigheder, som Ewald var delagtig i. Aktstykkerne, der i denne tidlige sammenhæng publiceredes, giver indblik i Ewalds inddragelse i skriftemålsstriden samt kommissionsdommen over hans censuromgøelse i forbindelse med udgivelsen af skriftet, *Korte og Skritmeszige Betragtninger over de Otte Saligheder*,¹⁵ der var forfattet af herrnhuterer Christian David (1692-1751). Desuden belyser aktstykkerne flere interne sammenstød, herunder striden mellem Ewald og Hans Mossin (1678-1755), der udsprang af deres forskellige opfattelser af sjælesorgen, samt striden mellem Ewald og Marcus Wøldike (1699-1750), der drejede sig om teologiske uenigheder i forhold til Ewalds tidlige prædikener. Graversen fremsætter, at anhanget til Franckes prædikenbog fra 1735, *Haand-postill*,¹⁶ ikke er forfattet af Francke,

11 Ewald indførte blandt andet konfirmation for Vajsenhusbørnene, jf. M. Neiiendam: *Erik Pontoppidan I (1698-1735). Studier og bidrag til pietismens historie*, København 1930, s. 26.

12 J. Møller: *Mnemosyne eller Samling af fædrenelandske Minder og Skildringer*, bd. 4, København 1833.

13 A. Exner: *Efterretninger om Det kongelige Vaisenhuus*, København 1881.

14 L. Helweg: *Den Danske Kirkes Historie efter Reformationen*, bd. 2, København 1883.

15 C. David: *Korte og Skritmeszige Betragtninger over de Otte Saligheder, af Matth. 5, 3-12, udi et Sendebrev til den Apostolske Meenighed udi Kiøbenhavn*, Flensborg egentlig København 1733.

16 A.H. Francke: *Haand-Postill, Eller Korte Prædikener paa Søndage og Hell: Dage, Hvorudi Fornemmelig gives Fornøden Opvækkelse og Anviisning til den sande, levende, kraftige og i gode frugter sig bevisende Troe*, København 1735.

men af Ewald.¹⁷ Det fremgår ikke af selve anhanget, at Ewald er forfatter til disse prædikener, og Graversen anfører ingen henvisning til verificerende kilder, men forklaringen bekræftes også af Exner. Exner forklarer ligeledes uden kildehenvisninger, at det var efter anvisning fra missionskollegiet, at Ewald forfattede prædikenerne til postillens anhang.¹⁸ Af postillen fremgår det, at imprimatur blev tildelt af Holstein, Schrøder, Steenbuch, Højer og Wøldike,¹⁹ og det var i forbindelse med udgivelsen, at der opstod strid mellem Ewald og Wøldike. Årsagen dertil var, at Wøldike uden forklaring havde fjernet hele prædikenen til Allehelgensdag. Derudover var også den første del af prædikenen på den 26. søndag efter trinitatis bortcensureret med en forklaring om, at prædikenen udtrykte en calvinistisk anskuelse af nåden.²⁰

På trods af det tydelige signal, der ligger i forskningslitteraturens antagelse af, at Ewalds tidlige prædikener i et anhang blev brugt til at færdiggøre Franckes prædikenbog, så knytter den ikke ensidigt Ewalds teologi til den hallensiske pietisme. Derimod anskuer både Exner og Helweg Ewalds senere prædikener, der i den sammenhæng kun berøres overfladisk, som opsigtsvækkende uden nærmere begrundelse, og Helweg karakteriserer Ewalds teologi som afvigende i forhold til den hallensiske pietisme.²¹ Koch går endnu videre, idet han bestemmer ham som tæt forbundet med herrnhutismen.²²

Møllers forskningsgennembrud ved opdagelsen af Danica-Arkivet på Wernigerode,²³ der afslørede, at Christian VI's »hemmelige« kirkepolitiske rådgiver var det hallensisk pietistiske partis Christian Ernst Stolberg (1691-1771), blev afsæt for en fornyet forskningsmæssig interesse for perioden og forholdet mellem kongemagt og kirke. Det betød en fornyet bevågenhed omkring Christian VI's afgørelse af Ewalds skrifttemålssag i 1734, hvor det fremgik, at Stolberg havde haft en afgørende indflydelse. Ewald blev som bekendt indrømmet samvittighedsfrihed,²⁴

17 Graversen 1913, s. 23.

18 Exner 1881, s. 24.

19 Francke 1735.

20 Exner 1881, s. 24-25.

21 Helweg 1883, s. 26.

22 L. Koch: *Kong Christian den Siettes Historie*, København 1886.

23 H.L. Møller: *Kong Kristian den Sjette og Grev Kristian Ernst Stolberg-Wernigerode. Et Bidrag til dansk Historie i det attende Aarhundrede*, København 1889.

24 »Religionssager 1733-34«, *Den Ledreborgske Håndskriftsamling*, Folio 398. Det kongelige Bibliotek.

hvorimod Ole Hersleb (1692-1760) få måneder forinden, men vel at mærke før Stolberg tiltrådte som rådgiver for kongen, blev »afsadt og removeret«²⁵ for den samme skriftemålskritik.²⁶

Foruden interessen for balancen mellem kirke- og kongemagt har forskningen også været optaget af at indkredse Ewalds teologiske position. Holm,²⁷ Lundbye,²⁸ Heiberg²⁹ og Rørdam³⁰ skildrer Ewald som en betydelig pietistisk teolog for sin samtid, og de anskuer ham som stærkt knyttet til den herrnhutiske kreds. Dermed blev Ewalds relationer til David, Lorenz Prætorius (1708-1781) og Nikolaus Ludwig von Zinzendorf (1700-1760) afgørende for bestemmelsen af hans teologiske position. Mere forsigtigt vurderer Graversen³¹ Ewalds teologiske ståsted, idet han karakteriserer Ewald som overordnet pietistisk, men også indrømmer, at Ewald havde »særmeninger« og ligeledes

25 *Kopibog over udgående skrivelser fra Sjællands Bispearkiv*, Rigsarkivet.

26 At kongen under sin rejse til Norge i 1733, hvor han fik nærmere bekendtskab med C.E. Stolberg, ændrede standpunkt i forhold til skriftemålsstridighederne, fremgår også af en udateret skrivelse, som Christian VI sendte til biskop Worm inden afgørelsen af P.N. Holsts (1699-1774) skriftemålssag. Christian VI skriver: »[Efter at Vi] har ladet os lykkelig fra Vores Nordske Reise hjemkomme, Vj ogsaa have meere Lyst til at beviise Naade end til at gaa den skarpe Vei, da endskiønt saa er nu af beforderlig Mildhed og Clemence og endskiønt fornævnte Herr Peter Nicolai Holst vel hafde fortienet meget haardere at ansees, hermed vores allernaadigste Villie og Befaling at du hannem for dig holder og ham i Overværrelse af nogle af Stadens Præster for oven anførte af ham holdte Prædiken reprimanderer«; jf. »Religionssager 1733-34«, *Den Ledreborgske Håndskriftsamling*, Folio 398. Det kongelige Bibliotek. P.N. Holsts skriftemålssag blev afgjort den 28. november 1733, hvor han blev medgivet samvittighedsfrihed og tilladelse til at ansætte en kapellan til at varetage de arbejdsopgaver, som Holst af samvittighedsgrunde ikke selv kunne udrette. Dog skulle Holst – såvel som Ewald – selv dække en betydelig del af kapellanens løn. Det fremgår af afgørelsen i Ewalds sag, at han af sin løn på 800 rdl. skulle betale kapellanen 300 rdl. Jf. »Religionssager 1733-34«, *Den Ledreborgske Håndskriftsamling*, Folio 398. Det kongelige Bibliotek. At de pietistiske præster af egen løn skulle betale kapellanerne, anfægter Engelhardtts antagelse af, at Christian VI »ret ensidigt« støttede pietisternes parti, jf. J. Engelhardt: »Pietisme og Krise. Den halleske og radikale pietisme i den danske helstat under Christian 6«, *Historisk Tidsskrift*, bd. 116, red. J.F. Møller & S. Olden-Jørgensen, København 2016, s. 290.

27 E. Holm: *Danmark-Norges Historie, fra Den store Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse (1720-1814)*, Bd. 2, København 1894.

28 J. Lundbye: *Herrnhutismen i Danmark. Det attende Hundredaars indre Mission*, København 1903.

29 K. Heiberg: »Fra den religiøse Brydningstid i Aarene o. 1725-50«, *Kirkehistoriske Samlinger*, rk. 5, bd. 3, København 1907-1909.

30 H.F. Rørdam: »Kirkelige Brydninger i Aaret 1733«, *Kirkehistoriske Samlinger*, rk. 5, bd. 5, København 1909-1911.

31 Graversen 1913.

var påvirket af herrnhutismen.³² Mindre varsomt skønner Ottesen, at Ewald ikke alene nærmede sig den herrnhutiske retning, men også den sværmeriske.³³ Neiiendam³⁴ finder derimod Ewalds teologiske position tvetydig og forstår den som udtryk for pietistisk tolerance.³⁵ Lindhardt³⁶ og Koch³⁷ udvider i stedet perspektiverne i deres undersøgelse af spaltningen inden for den dansk-norske pietisme, der betragtes som en afspejling af pietismens differentiering inden for de tyske fyrstendømmer.³⁸

Vanskeligheden i at bedømme Ewalds teologi konstateres også i det femte bind af samleværket, *Den danske Kirkes Historie*.³⁹ Her forstår Pedersen i den første halvdel af bindet Ewald i forlængelse af den hallensiske pietisme, mens Kornerup i den anden halvdel af bindet derimod knytter Ewald til den herrnhutiske retning.⁴⁰

Overordnet set definerer forskningslitteraturen Ewald som en ledende skikkelse enten inden for den hallensiske pietisme eller herrnhutismen. Begrundelsen for den teologiske placering er oftere funderet på den personkreds, Ewald befandt sig indenfor, ligesom den oftest i sine bestemmelser har taget udgangspunkt i tiden under de kirkelige stridigheder i København 1733-1734, hvor de pietistiske retninger endnu ikke var udspaltet. Den omgivende personkreds, de kirkelige stridigheder og interne sammenstød har med andre ord i fremstillingerne overskygget den omfattende prædikensamling, der trods alt må regnes for at være en væsentlig kilde til Ewalds teologi. Det er først i den seneste forskningslitteratur, at Lausten⁴¹ og Bredsdorff⁴² er begyndt at påpege flere dimensioner af Ewalds virke og teologi på baggrund af hans prædikener.

32 Graversen 1913, s. 37.

33 Ottesen 1927.

34 Neiiendam 1930.

35 Neiiendam er mere optaget af Ewalds virke i lighed med Jensen, jf. F.E. Jensen: *Pietismen i Danmark*, København 1924.

36 P.G. Lindhardt: *Den nordiske kirkes historie*, København 1945.

37 H. Koch: *Danmarks Kirke gennem Tiderne*, København 1949.

38 Lindhardt 1945, s. 160.

39 Pedersen 1951.

40 B. Kornerup: »Oplysningstiden 1746-1799«, *Den danske Kirkes Historie*, bd. 5, red. Koch & Kornerup, København 1951.

41 M.S. Lausten: *De fromme og jøderne*, København 2000, og M.S. Lausten: *Jøder og kristne i Danmark fra middelalderen til nyere tid*, København 2012.

42 T. Bredsdorff: *Den brogede oplysning. Om følelsernes fornuft og fornuftens følelse i 1700-tallets nordiske litteratur*, København 2003.

Udbredelsen af denne tilsyneladende ikke entydige teologi fremmede Ewald fra Vajsenhusets forlag, fra prædikestolen og gennem pietistiske aktiviteter, hvor selvprøvelsen var en central fromhedspraksis for Ewald. Det ses både af de skrifter, der udkom fra Vajsenhuset, ligesom det fremgår af bevarede breve, at Ewald praktiserede selvprøvelse med børnene fra Vajsenhuset.⁴³ Hans ønske om udbredelse af den kristnes selvprøvelse kan med andre ord siges at forene hans engagement i distributionen af de pietistiske opbyggelsesskrifter fra Vajsenhuset og hans opgør med den gældende skriftemålspraksis.⁴⁴ Spørgsmålet er, om forestillingen om selvprøvelse kan bruges som en generel hermeneutisk nøgle til at forstå Ewalds virke og teologi – om den også kan åbne hans indflydelsesrige prædikener.⁴⁵

Selvprøvelse i opbyggelig litteratur

Selvprøvelsesdiskursen, der genfindes i Ewalds teologi, udvikledes gennem 1600-tallets talrige opbyggelsesskrifter. Særligt baptisten Daniel Dykes (1617-1688) andagtsskrift fra 1617, *The Mystery Of Selfe-Deceiving*,⁴⁶ kan fremhæves som et indflydelsesrigt værk, der forbinder ortodoksien og pietismen.⁴⁷ Værket udkom først i 1706 i en

43 Graversen 1913 s. 18; Neiiendam 1930 s. 26.

44 Ewald argumenterede i denne forbindelse for selvprøvelsen som et dueligere redskab til at afgøre individets sande tilstand over for Gud forud for nadverdeltagelsen end den hidtil gældende skriftemålspraksis, Christensen 2018.

45 Christensen 2019.

46 D. Dyke: *The Mystery Of Selfe-Deceiving. Or A Discourse and discovery of the deceitfulness of Man's Heart*, London 1617.

47 K. Gørlitz & Ole Hofmann, *Djævlens kroppe, Synden i hjertet*, København 1987, s. 114; C. Bach-Nielsen: *Kirkens historie*, bd. 2, red. C. Bach-Nielsen & J.H. Schjørring, København 2012, s. 305.

Indflydelsen af Dykes andagtsskrift ses eksempelvis af et lebenslauf fra Anders Langaard, der havde tilsluttet sig til brødremenigheden først i Herrnhut fra 1749 og siden i Bethlehem fra året 1761. I sit lebenslauf beskriver han den første opvækkelse i hjertet: »I Året 1731 bragte Frelseren, da jeg læste Daniel Dykes, Ordet: Nosce te ipsum! overordentlig levende til mit Hjerte, der i Tiden blev som Voks. Jeg vilde dengang gjerne have aabenbaret min Tilstand for nogen; men da jeg ingen kjendte, lod jeg det gå med, at jeg mangel Gang i en Krog knælede ned for den levende Gud, bekjendte mine Synder og min Elendighed for ham og bad om Nåde og Tilgivelse.« Jf. P.S. Vig: »Danske Præster og Missionærer i Brødrekirken i N. Amerika i 18de Aarhundrede«, *Kirkehistoriske Samlinger*, rk. 5, bd. 2, København 1903-1905, s. 334. En anden indflydelsesrig teolog fra den foregående periode med stor betydning for pietismens udvikling var Johann Arndt (1555-1621), som det også kunne være interessant at kaste et komparativt blik på, men det ville falde uden for denne artikels omfang.

dansk oversættelse.⁴⁸ Alligevel finder man selvprøvelsestraditionen inden for en dansk kirkelig kontekst udfoldet langt tidligere i forbindelse med skriftemålets institution, fordi bestemmelserne i Kirkeordinansen af 1539 om skriftemålet fordrede dels syndsbekendelse og dels en lærdomsprøve.⁴⁹ I 1685 indførtes et nyt skriftemålsritual, som snart efter skulle blive en ny teologisk kampplads.

I 1733 blussede en heftig teologisk strid op mellem de københavnske præster, den såkaldte skriftemålsstrid.⁵⁰ Skriftemålsstriden begyndte med forskellige indsigelser mod den gældende skriftemålspraksis fra en række pietistisk sindede præster i København. Deres nye synspunkter vedrørende skriftemålet anfægtede de mere ortodokse præsters, hvilket medførte, at præsterne bekrigede hinanden – også fra prædikestolene, hvorfra de gensidigt anklagede hinanden for falsk lære.⁵¹ For at dæmpe den kirkelige uro nedsatte Christian VI den 28. november 1733 en hemmelig kommission, der skulle undersøge, om »der skulle findes nogen falsk Lære, eller falske Lærere« i hans »Residentz-Stad«.⁵² Christian VI anmodede kommissionen om at indkalde alle byens præster, der skulle »erklære sig« på tre spørgsmål. For det første »om have at klage over falsk Lære?«, for det andet »hvad og hvorudj de da have at Klage?« og for det tredje »over hvem de have at klage?«⁵³ Kommissionen førte en detaljeret protokol over de indkaldte præsters besvarelser, som giver et sjældent indblik i de teologiske argumenter, der blev fremført, ligesom protokollen afslører, hvordan Vajsenhuset var et brændpunkt for udbredelsen af tidens pietistiske anskuelser.

48 D. Dyke: *Hjertets Selfbedragelse. Eller Selfbedragelses Hemmelighed*, Overs. Ludwig Winslow, København 1706. For at undgå censur i forbindelse med udgivelsen af den danske oversættelse af værket havde Winslow korrigeret de reformerte lærdomme, jf. H.F. Rørdam: »Om Kjendskabet til engelsk theologisk Litteratur i ældre Tid«, *Kirkehistoriske Samlinger*, rk.5, bd. 2, København 1903-1905, s. 368.

49 Gørlitz & Hofmann 1987, s. 85.

Inden for dansk kirkehistorie blev selvprøvelsesdiskursen udfoldet med forskellige teologiske tyngdepunkter hos blandt andre Niels Hemmingsen (1513-1600), Hans Poulsen Resen (1561-1638) og Jesper Rasmussen Brochmand (1585-1652), jf. Gørlitz & Hoffmann 1987, s. 85-107.

50 I Berlin havde der allerede før år 1700 udspillet sig en lignende strid, der var anført af Speners diakon, Johann Caspar Schade (1666-1698), jf. J. Wallmann: »Schade, Johann Caspar«, *Religion, Past and Present*, red. Betz, Browning, Janowski & Jüngel, Boston 2007.

51 »Religionssager 1733-34«, *Den Ledreborgske Håndskriftsamling*, Folio 398. Det kongelige Bibliotek; Christensen 2018.

52 »Religionssager 1733-34«.

53 »Religionssager 1733-34«.

I protokollen er det ikke gået ubemærket hen, at der fra Vajsenhusets forlag, hvor Ewald i disse år betegnede som den ledende ånd,⁵⁴ udkom adskillige skrifter, som udbredte pietistiske betragtninger til befolkningen og afviste skriftemålsritualet af 1685.⁵⁵ Inden for censurens rammer kunne Ewald beslutte, hvilke skrifter der skulle udgives – et forhold der af forskningslitteraturen er betegnet som »pietistisk propaganda i videste forstand«.⁵⁶ Af protokollen fremgår det, at de mere ortodokse præster anså flere af Vajsenhusets udgivelser som »anstødelige Skriffter«, der stred imod Confessio Augustana.⁵⁷

Morten Reenberg (1660-1736) og Christian Kjølichen (f. 1691), der var ivrige modstandere af den pietistiske retning, indgav til kommissionen klager over forskellige værker vedrørende den pietistiske fromhedspraksis, selvprøvelse.⁵⁸ Begge klagede de over J.F. Starcks danske udgivelse af Speners skrift, *Christendommens Øvelse*,⁵⁹ der kan karakteriseres som en katekismus over bibelske talemåder og kristen lærdom.⁶⁰ Den danske oversættelse af Speners værk fremstiller omvendelsen som det »At kiende og fortryde sine begangne synder, at troe paa Christum, og forbedre sit liv«.⁶¹ Men før nogen omvendelse kan indtræffe, må den kristne erkende sin syndighed. For at erkende sin syndighed anbefaler Spener selvprøvelsens metode: »Naar man tager de ti bud for sig, og efter et hvert bud undersøger sit levnet, hvorledes man har vandret derefter, da skal et menneske nok finde synder nok, som hand har bedrevet«.⁶²

54 H.F. Rørdam: »Skrifter udgivne 1729-30 paa Wajsenhusets Forlag«, *Kirkehistoriske Samlinger*, rk. 5, bd. 5, København 1909-1911, s. 603.

55 Rørdam 1909-11, s. 603.

56 Ottesen 1927, s. 53.

57 »Religionssager 1733-34«.

58 Desuden findes der en udfoldelse af Christian Kjølichens klage stilet til gehejmerådet blandt »Dekanat-sager 1635-1914/1734«, Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet, på Rigsarkivet.

59 P.J. Spener: *Christendoms Øvelse, Eller Anviisning hvordan man skal blive en sand Christen ved Forklaring over de i den hell. Skrift forekommende Tale-Maade: At korsfæste sig selv. Det gamle og ny menneske. At omgaaes i Aanden. At fornægte sig selv.* København 1732 [1675].

60 Skriftet fremstiller, hvordan omvendelsen er den afgørende begivenhed for et liv i Kristus. Forfatteren understreger, at hvor der »ingen omvendelse er, der kand og ingen syndsforladelse følge, og hvor ikke er syndernes forladelse, der er og ikke liv og salighed«, Spener 1732 [1675] s. 23. Det er først, når omvendelsen er indtruffet, at det kristne menneske kan erfare syndsforladelse og salighed.

61 Spener 1732 [1675], s. 20.

62 Spener 1732 [1675], s. 20.

Spener skelner mellem to åndelige tilstande. De, der falder ind under den første tilstand, betegnes som »de ugudelige«. De er karakteriseret ved, at deres hjerter »er opfyldt af Vantro, ondskab og modtvillige synder«.⁶³ De, som derimod falder ind under den anden tilstand, benævnes »de omvendte«. Omvendelsen, som beskrives ved, at Kristus tager bolig i menneskets hjerte, erfares ved sjælens virkninger i det indre såvel som i det ydre. Spener forklarer, at Kristus i omvendelsen:

indvortes helliger og oplyser den [genfødte], men hand virker ogsaa udvortes ved lemmerne. Hand driver mennisket til bøn, kirke-gang, gudsdygt, gavmildhed imod de arme, sagtmødighed, ydmyghed.⁶⁴

Derved ytres den indvortes tilstand i det udvortes som et skel mellem de døbte, men ugudelige, der er drevet af synden, og de omvendte, der er drevet af Kristus.

Reenberg klagede også over udgivelsen af en anonym oversættelse af *Selv-Prøvelses Fornødenhed*,⁶⁵ som menes at være forfattet af Francke. Skriftet argumenterer for, at det er individets åndelige tilstand, som forudsætter, hvorvidt det er værdigt til at deltage i nadveren. Til at afgøre individets åndelige tilstand, eller hvorvidt man står i en gyldig dåbspagt, tilråder skriftet selvprøvelsen som middel. Forfatteren fordrer af den kristne:

at Hand prøver sig selv, søger ret at fremstille sig selv for sine øyne, nøye undersøger og forsøger sig selv, om ogsaa hans troe er i den rette flor og i den rette kraft? Om hand ogsaa er karsk og sund i det indvortes nye menneske? Om hand har en ret Kierlighed til den Herre JEsu? Om hand strider mandeligen mod synden og overvinder den? Om hand i bønner er ret ivrig og holder ret an med alvorlighed? Om hand finder og fornemmer udi sig jo længere jo større længsel efter Gud og begierlighed til at blive nærmere og inderligere foreenet med ham? Saadan en opvækkelse maae der

⁶³ Spener 1732 [1675], s. 71.

⁶⁴ Spener 1732 [1675], s. 73.

⁶⁵ [A.H. Francke]: *Selv-Prøvelses Fornødenhed, førend man gaar til Guds Bord, af den Epistoliske Text paa Skiærsøndag, 1. Cor XI v. 23-29. Til deres Underviisning i sær, som af mangehaande Aarsager afholde sig fra det hell. Alterens Sacramente. Et Anhang som handler om værdige Communicanters Ulige Beskaffenhed*, København 1732.

altid være hos den, som endnu staar i sin daabspagt, naar hand gaar til Guds Bord.⁶⁶

På samme vis som Spener betoner forfatteren vigtigheden af klarhed over den indre tilstand. Selvprøvelsen hjælpes her på vej af en række spørgsmål, som den enkelte må stille sig selv for at afgøre, hvad der regerer ham – begærlighed til synden eller kærlighed til Kristus?

Forfatteren opererer med tre åndelige tilstande, som det kristne menneske kan befinde sig i. I den første tilstand lever den kristne i overensstemmelse med det løfte, som blev afgivet af dets myndighedsfortrædende faddere ved dåbspagtens indgåelse. Men de færreste formår at forblive inden for den gyldige dåbspagt, både »fordi Ungdommen selv er tilbøjelig til det onde«,⁶⁷ og fordi forældrene forsømmer en »grundig underviisning« og »idelig formaning«⁶⁸ af børnene, forklarer forfatteren. Den kristne falder derved ud af dåbspagten og træder ind i den anden åndelige tilstand, hvor den kristne i stedet tjener verden og lader sig beherske af synden.⁶⁹

For at genoprette dåbspagten må den kristne dels søge Kristus gennem troen og dels afrenses fra synden:

at man søger formedelst troen til Christum og i hans blod at blive toet og rensat af saadanne Synder, og saaledes træder igien i pagt med Gud, og lover, at man nu herefter vil bevare og holde sin Daabes pagt, som man før havde brudt, og paa nye give den Hellig Aand rum, som ved Guds ord vil virke i hans Hierte: saaledes maa man igien lade sin Daabes Pagt komme til sin rette kraft.⁷⁰

Ved en afrensningen af synden i Kristi blod får Helligånden rum til at virke Guds ord i den kristnes hjerte. Det er først ved Helligåndens virke, at dåbspagten kan genoprettes. For at forblive i sin dåbspagt betoner forfatteren vigtigheden af udvortes at leve i overensstemmelse med den og indvortes at »kiende sig for den Herres Jesu eyendom«.⁷¹ At den kristne bevarer dåbspagtens gyldighed, er også afgørende i forhold til nadversakramentet, da Kristus fordrer, at den kristne:

66 [Francke] 1732, s. 23-24.

67 [Francke] 1732, s. 11.

68 [Francke] 1732, s. 11.

69 [Francke] 1732, s. 16.

70 [Francke] 1732, s. 16.

71 [Francke] 1732, s. 16.

i sin siæl [har] en ret afskye og vederstyggelighed til synden, [og at han] ret alvorlig længes efter sine synders forladelse, efter Guds naade, efter en sand hiertens forening med Gud.⁷²

Forfatteren understreger, at hvis det kristne liv, der praktiseres udvortes, ikke kan afspejles indvortes, så lever den kristne i et farligt selvbedrag.⁷³

En tredje udgivelse med forbindelseslinjer til Vajsenhusets ideer og praksis om selvprøvelse, som blev stærkt kritiseret i forbindelse med kommissionens undersøgelse af de kirkelige stridigheder, var pjecen »Et aandeligt Speyl«,⁷⁴ der var blevet trykt uden om censuren.⁷⁵ Reenberg indvender imod skriftet:

At overalt er Naadens Stand gjort til Verdens Stand og Retferdiggjørelsen confunderet med Fornyselsen, og per consequens ogsaa Evangelium med Loven, saa at herved legges Grund til Socinismus og banes Vey til Fortvivlelse i stæden for Troe og Trøst.⁷⁶

Pjecen, der var et konkret redskab til selvprøvelse, består af tre kolonner. Hver kolonne beskriver de tre tilstandes »besynderligheder« først i ti indledende punkter og dernæst i 60 uddybende punkter, hvoraf de første 35 angår tilstanden ydre ytring, mens de sidste 25 punkter omhandler den kristnes åndelige tilstand.

Den første kolonne betegner dem, der lever »Uden Loven«. Dem, der befinder sig inden for denne åndelige tilstand, forstår forfatteren som »aldeles Vankundige« og uvidende om Guds lov. Ingen, der befinder sig i denne tilstand, bør ifølge forfatteren regne sig som kristen. De, der åndeligt befinder sig uden for loven, mangler oplysning og besidder ingen bevidsthed om synden, fordi de undertrykker deres »Samvittigheds Paamindelser« og ikke fornemmer nogen »alvorlig Tilskyndelse til Omvendelse«.⁷⁷

Den anden kolonne karakteriserer derimod dem, som lever »Under Loven«. De, der lever under loven, er anfægtet i deres sjæle

72 [Francke] 1732, s. 17.

73 [Francke] 1732, s. 13.

74 [Anonym forfatter]: »Et Aandeligt Speyl, hvorved man kand kiende og prøve sig selv og andre, efter Menniskernes tredobbelte Tilstand, udi det Aandelige«, *Thottske Samlinger* 1591, 4°, Det kongelige Bibliotek, [København 1732].

75 »Religionssager 1733-34«.

76 »Religionssager 1733-34«.

77 [Anonym forfatter] [1732], s. 1.

og samvittigheder over deres »syndige og fordervede Tilstand og Forestilling om Guds Vrede«. ⁷⁸ Anfægtelsen kan enten afstedkomme »Hykleri, naar de falde hen til selvgiort Forbedring«, eller den kan bevirke »en Begyndelse og Forberedelse til Naade-Standen, naar de lade Loven blive deres Tugtemester til Christum, og deres Nød driver dem til at søge Naaden«. ⁷⁹

Den sidste kolonne definerer dem, der lever »under Naaden«. De er kommet til Kristus gennem troen, og »de ere i Sandhed med ham foreenede«. Derfor anses de af Gud hverken »efter deres medfødde syndige Natur«, eller »saaledes som Loven dømmer dem at være«. De, der lever under nåden, betragtes i stedet som Guds børn og »Troens Frugter«, der »have faaet Guds Aand til en Ledere, af hvilken de oplyses, regieres, drives og styrkes«. ⁸⁰ Alligevel er ingen blandt dem i denne tilstand, som de færreste opnår, »af lige Beskaffenhed«, idet der er »Skrøbelige og Stærke«, som i forskellig grad i Kristus »fare frem til Fuldkommenhed, og [til] at fuldende Helliggiørelsen i Guds frygt«. ⁸¹

At Ewald var stærkt engageret i udgivelserne fra Vajsenhuset, ses i forbindelse med udgivelsen af skriftet *De otte Saligheder* ⁸² af David. Det var Ewald, som havde forfattet skriftets forord og heri anbefalet det til brug for en form for selvprøvelse. ⁸³ Han skriver:

Her forelægges eder en liden Tractat, eller Betragtning over de otte Saligheder [...] alleneste til en Opmuntring for Guds Børn, og til en Prøve for saadanne, som meene sig at være Guds Børn og sande Christne. ⁸⁴

Desuden var det anonymt forfattede skrift *Lærdom om Et christeligt Levnets Begyndelse* ⁸⁵ genstand for en mildere kritik af Reenberg. ⁸⁶ Skriftet, der under Ewalds ansvar blev genoptrykt i 1731, opfordrer ligeledes læseren til selvprøvelse, og værkets fjerde del indeholder en praktisk vejledning til formålet. Som ovenstående viser, spillede

⁷⁸ [Anonym forfatter] [1732], s. 1.

⁷⁹ [Anonym forfatter] [1732], s. 1.

⁸⁰ [Anonym forfatter] [1732], s. 1.

⁸¹ [Anonym forfatter] [1732], s. 1.

⁸² David 1733.

⁸³ For at tilsløre dets oprindelige ophav foregav skriftet, at det var trykt i Flensborg. Det kostede Ewald en pinlig indrømmelse og bødestraf, jf. »Religionssager 1733-34«.

⁸⁴ David 1733, s. 2.

⁸⁵ [Anonym forfatter]: *Lærdom om Et christeligt Levnets Begyndelse*, København 1731.

⁸⁶ »Religionssager 1733-34«.

selvprøvelse og litteratur til denne en ikke uvæsentlig rolle i publikationerne fra Vajsenhuset under de kirkelige stridigheder i København 1733-1734, hvor Ewald havde betydelig indflydelse på udgivelserne.

Skriftemål eller selvprøvelse?

Men det var ikke kun i den trykte litteratur, selvprøvelsen var et centralt tema. Den spillede også en afgørende rolle i skriftemålsstriden. Blandt de bevarede upublicerede kilder, som befinder sig i Den Ledreborgske Håndskriftsamling, findes Ewalds klage over skriftemålet, der var stilet til Vajsenhusets direktører den 21. juni 1733. Overordnet set rummer indsigelsen kritik af tre forhold. For det første indeholder den en kritik af den ubetingede absolution. For det andet gør Ewald indsigelser mod ordlyden af skriftemålsritualet 1685, og for det tredje kritiserer Ewald stærkt de konsekvenser, den gældende skriftemålspraksis afstedkommer både for individet og for menighedsfællesskabet.

Ewald indleder sin indsigelse over skriftemålsritualet med at foreholde direktørerne, hvorfor han ikke længere »finder mueligt, at fare fort paa den sædvanlige Maade at absolvere en hver«, ⁸⁷ der forekommer ham i skriftestolen og med håndspålæggelse »at tilsige hver især sine Synders Forladelse«. ⁸⁸ Den »sædvanlige Maade«, som Ewald henviser til, er den ubetingede absolution, hvor præsterne tildeler syndsforladelse »uden tilstrekkelig Forvisning« om confidentens sande bodfærdighed.

Ewald anser denne praksis for at stride imod skriftemålsritualet af 1685, der foreskriver, at absolutionen gives, efter confidenten har gjort sine syndsbekendelser over for præsten, og præsten hos confidenten har »fornummet en hiertelig Fortrydelse over Synden, samt en inderlig længsel efter Guds Naade, med et Christeligt og alvorligt Forset til en sand Bedring«. ⁸⁹ Ewald anfægter, at ritualet er praktisk muligt:

Det er mig umueligt at kiende hver især saa nøye, at jeg kunde have nogen tilstrekkelig Vished om deres Siels oprigtige tilstand for Gud, og at blive forvissed om, at de alle og enhver findes i blant de i sandhed gienfødtes tal; uden hvilcken dog efter Guds Ord og

⁸⁷ »Religionssager 1733-34«.

Dokumentet findes også transskriberet ved: H.F. Rørdam: »Kirkehistoriske Bidrag fra Tiden 1733-37«, *Kirkehistoriske Samlinger*, rk. 5, bd. 5, København 1909-1911.

⁸⁸ »Religionssager 1733-34«.

⁸⁹ Glenthøj m.fl.: *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual 1685-1985*, s. 146-147, Genudgivet af Udvalget for Konvent for Kirke og Theologi 1985, s. 54.

Christi Lærdom ikke nogen især bør eller kand gives Forsikring om Naade og Synders Forladelse.⁹⁰

Ewald betoner, at det er sjælens oprigtige tilstand, der er afgørende for, hvorvidt den kristne er værdig til at modtage syndsforladelsen. Udover at Ewald retter en kritik mod selve ritualet, så anklager han også den aktuelle skriftemålspraksis for at bibringe menigheden falske forestillinger om deres sande tilstand over for Gud.⁹¹

Konsekvenserne af den ubetingede absolution medfører ifølge Ewald et dobbelt bedrag; han skriver:

dette [er] jo den største Stytte for Hykleri og Bedrageri hos de allerfleste, ja hos alle dem, som ikke ere i Sandhed Bodferdige, i hvorvel de søge baade at indbilde sig selv, og deres Lærere det, som paa denne Maade ved deres Bedrageri lader sig overtale til ved en falsk trøst, som dem ikke tilkommer, at bedrage dem ydermere, og tilsige dem den Synds Forladelse, som endnu i den tilstand ikke hør dem til.⁹²

Det dobbelte bedrag består i, at den ubodfærdige dels bedrager præsten omkring sin bodfærdighed for at få tildelt absolution, og dels bedrager sig selv, når han lever i en usand forestilling om saligheden og dermed er uoplyst om sit sande frelsegrundlag.⁹³

Ikke alene er den aktuelle skriftemålspraksis en individuel belastning for både den ubodfærdige og præsten. Den beskadiger også det sande menighedsfællesskab, de omvendte, idet den forarger de »sande Guds Børn«:

Dette blive i ligemaade sande Guds Børn til en Forargelse, naar de see, at uden Forskiel Onde og Gode, ja aabenbar Ugudelige, og

90 »Religionssager 1733-34«.

91 Det er ligger uden for artiklens emne at diskutere, hvorvidt Ewald havde ret i sin forståelse af skriftemålsritualet 1685. Det skal dog nævnes, at Borregaard anser de pietistiske præsters (O. Herslebs, P.N. Holsts og Ewalds) opfattelse af den ubetingede absolution som en tilsidesættelse af kravet om anger og tro for fejlagtig. Skriftemålsritualet var derimod af mere sjælesørgerisk karakter for at sikre, at confidenten aldrig skulle tvivle på absolutionens gyldighed; jf. S. Borregaard: »Danmarks og Norges Kirkeritual af 1685«, *Teologiske Studier nr. 13, Dansk teologisk Tidsskrift*, bd. 2, København 1953, s. 131.

92 »Religionssager 1733-34«.

93 Saligheden er for Ewald med parallel til skriftet *Christendoms Øvelse* betinget af omvendelsen.

rette Verdens Børn, ligesaavel som de, der af gandske hierte søge at vandre for Guds Ansigt i troe og Lydighed, faae Fortrøstning om Naade og Synds Forladelse, og blive deelagtiggiorde i de hellige ting.⁹⁴

Forargelsen består dels i, at den ubetingede absolution tilsyneladende udvisker skellet mellem verdens børn og Guds børn, og dels i at verdens børn, de ugudelige, får del i nåden. Ewald frygter, at det udviskede skel vil bringe dem, der er svage i troen, i en slettere tilstand til fare for menighedsfællesskabets renhed:

Siele, som i deres Christendom endnu ey ere ret stadfæstede, forarges herved, og komme i den tanke, at der maaskee ikke ligger saa meget Magt paa at tage saa nøye vare paa deres Christendom, eller at forarbeide sin Salighed med frygt og bevelse; idet de see, at saadanne trøstes og absolveres uden Forskiel, som dog ere i en langt slettere tilstand end som de [...].⁹⁵

Den gældende praksis af skriftemålsritualet forstår Ewald som en forhindring for den levende tro, fordi forargelsen over skriftemålet bevirker, at de »lunkne« ikke finder det nødvendigt at holde troen levende. Derimod skal den kristne holde troen levende ved at »forarbeide« saligheden gennem affekter som »frygt og bevelse«.

Det alternativ til forbedring af både præstens samvittighedsanfægtelser, menighedens tilstand og den levende tro, som Ewald peger på i sin indsigelse til direktørerne for Det Kongelige Vajsenhus, er selvprøvelsen. Ewald betragter selvprøvelsen som redskab til at afgøre, hvilken sjælelig tilstand individet befinder sig i – om det er omvendt til Gud. Ewald tildeler derved den enkelte myndighed i forhold til eget trosliv. Han skriver:

den, som begiærer den [absolutionen], har deraf ikke nogen forsikring om sin Synds forladelse mere ved min Haands påleggelse og absolution formel, end som hand des foruden kand have, naar hand efter det Omvendelsens ord, som ham prædikkes og forholdes; prøver sig selv.⁹⁶

94 »Religionssager 1733-34«.

95 »Religionssager 1733-34«.

96 »Religionssager 1733-34«, *Den Ledreborgske Håndskriftsamling*, Folio 398. Det kongelige Bibliotek.

Præstens håndspålæggelse garanterer for Ewald ingen forsikring om syndsforladelse. Saligheden får man ifølge Ewald ikke del i gennem ydre tegn, men den kristne bliver alene gennem den rette indre tilstand værdig til at få del i nåden og syndernes forladelse. Denne tilstand kan individet afgøre ved at prøve sig selv ud fra omvendelsens ord, der af præsten prædikes og forholdes. Jeg vil i det følgende argumentere for, at der i dette citat fra 1733 kan findes en hermeneutisk nøgle til læsningen af Ewalds senere udgivne prædikener, og at selvprøvelsen gennem hele Ewalds teologiske virke kan betragtes som et afgørende program og middel til en levende tro.

Prædikenen – et middel til selvprøvelse

Vender man sig mod Ewalds prædikensamling, 'Harmonierne',⁹⁷ er der to fremtrædende forhold, der understøtter en betragtning af Ewalds prædikener som redskab til selvprøvelse. Det første forhold er prædikenernes afsluttende applikationer, hvori Ewald direkte tilskynder sine tilhørere til selvprøvelse eller ransagelse. Et eksempel på dette kan ses i applikationen til »Prædiken paa første Juule-Dag«, 1738:

Lader os endnu, Elskelige Siele! staae lidet stille ved denne Betragtning, og tænke os omkring, lader os agte paa os selv, og

97 E. Ewald: *Det gamle og nye Testamentes herlige Harmonie og fuldkomne Overeensstemmelse i den Lærdom om Christo, [...] forestillet udi adskillige Prædikener, i hvilke de vigtigste og tydeligste Vidnesbyrd om Christo af det Gamle Testamentes Skrifter, og især [...] af Mose Bøger forklares, 1. Deel.* København 1761 [1744].

E. Ewald: *Det gamle og nye Testamentes herlige Harmonie og fuldkomne Overeensstemmelse i den Lærdom om Christo, [...] forestillet udi adskillige Prædikener, i hvilke de vigtigste og tydeligste Vidnesbyrd om Christo af det Gamle Testamentes Skrifter, og især [...] af Mose Bøger forklares, 2. Deel.* København 1756 [1745].

E. Ewald: *Det gamle og nye Testamentes herlige Harmonie og fuldkomne Overeensstemmelse i den Lærdom om Christo, [...] forestillet udi adskillige Prædikener, i hvilke de vigtigste og tydeligste Vidnesbyrd om Christo af det Gamle Testamentes Skrifter, og især [...] af Mose Bøger forklares, 3. Deel.* København [1746].

E. Ewald: *Det gamle og nye Testamentes herlige Harmonie og fuldkomne Overeensstemmelse i den Lærdom om Christo, [...] forestillet udi adskillige Prædikener, i hvilke de vigtigste og tydeligste Vidnesbyrd om Christo af det Gamle Testamentes Skrifter, og især [...] af Mose Bøger forklares, 4. Deel.* København 1750 [1749].

E. Ewald: *Det gamle og nye Testamentes herlige Harmonie og fuldkomne Overeensstemmelse i den Lærdom om Christo, [...] forestillet udi adskillige Prædikener, i hvilke de vigtigste og tydeligste Vidnesbyrd om Christo af det gamle Testamentes Skrifter, og især [...] af Mose Bøger forklares, 5. Deel.* København 1750.

prøve os, om vi i Sandhed have kiendt, troet og antaget JEsu som vor eeneste Frelser, og er blevne deelagtige i denne Naade?⁹⁸

Tilhøreren skal gennem selvprøvelse afgøre, hvorvidt han er delagtig i nåden eller lever under syndens åg. Ligeledes opfordrer Ewald sine tilhørere til at afgøre deres sande tilstand i »Prædiken paa 17. Søndag efter Trinitatis«, 1739. Han skriver:

Nu, kiereste Siele! lader det, som J have hørt herom, eder til Eftertanke, og prøver derefter eders Tilstand. Man setter saa mange falske og urigtige kiendetegn paa Christendommen, hvormed man skammeligen bedrager sig selv.⁹⁹

Selvprøvelsen har i denne prædiken til formål at forhindre den kristne i at leve i selvbedrag, som Ewald også argumenterede for under skriftemålsstriden, og at afklare, om tilhøreren kan henregne sig blandt Guds sande børn eller blandt de vankundige.

Selvprøvelsen var ikke blot en kortvarig interesse for Ewald omkring tiden, hvor de kirkelige stridigheder udspillede sig i København. At det var et gennemgående program og middel til en levende tro for Ewalds virke og teologi, bekræftes af prædikenernes tidsmæssige spænd. Også i samlingens senere prædikener opmuntrer Ewald i applikationen søndagens kirkegængere til at anvende prædikenen til selvprøvelse. Det ses eksempelvis af »Prædiken paa 4. Søndag efter Paaske«, 1742: »Lader os da, Mine Elskelige! herefter dømme og prøve vor Tilstands rette og sande Beskaffenhed«¹⁰⁰; eller af »Prædiken paa Hellig 3 Kongers Dag«, 1743: »Nu, J elskelige Siele! lader os efter dette altsammen prøve vores Tilstand, og deraf dømme og slutte, hvad vi kunde vente os af vor Frelser«.¹⁰¹ Også prædikensamlingens sidste prædiken, »Prædiken paa 1. Søndag efter Hellig 3 Kongers Dag«, 1743, rummer en tilskyndelse til selvprøvelse:

Lader os nu, J elskelige Siele! prøve vor Tilstand efter denne Lærdom, og i sær hvorledes vi bære os ad saavel i vor Ungdom, som med vor Ungdom? Der er uimodsigenligen een af de allervigtigste Poster, hvis Forsømmelse foraarsager den allerstørste Elendighed

98 Ewald 1761 [1744], s. 17.

99 Ewald 1756 [1745], s. 21.

100 Ewald 1750b, s. 19.

101 Ewald 1759b, s. 753.

og Fordervelse iblant vore Christne. Der handles mestendeel ikke letsindiger med nogen Ting af Folk, end med den arme Ungdoms Optugtelse.¹⁰²

Applikationen vidner om Ewalds forståelse af sin pædagogiske opgave på Vajsenhuset i forhold til ungdommens almindelige oplæring og optugtelse i kristendommen,¹⁰³ ligesom det heraf fremgår, hvordan Ewald stadig ti år efter skriftemålsstriden betoner vigtigheden af både oplysning og selvindsigt i forhold til den enkeltes åndelige tilstand som afgørende forudsætninger for saligheden.

Det andet forhold, som motiverer, at Ewalds prædikener kan anskues som et middel til selvprøvelse, er Ewalds bibellæsning. Prædikensamlingen, der består af fem bind, har til formål at fremdrage harmonien mellem de to testamenter ved at tydeliggøre, hvordan Det Ny Testamente er en opfyldelse af Det Gamle Testamente.¹⁰⁴ Til understøttelse af dette formål anvender Ewald en typologisk bibellæsning, der indbefatter en prototype, en type og en anti-type.¹⁰⁵ Den typologiske læsning synliggør, hvordan Det Ny Testamente i billeder er skjult i Det Gamle Testamente,¹⁰⁶ men Ewald anvender derudover forskellige typer fra Bibelen som billeder på de åndelige tilstande, et kristent menneske gennem troslivet bevæger sig imellem. Disse åndelige tilstande anvender Ewald implicit i adskillige prædikener, men i det følgende skal særligt skitseres fire tilstande, som beskrives i »Prædiken paa den almindelige Bede-Dag«, 1740,¹⁰⁷ da det er den mest eksplicite fremstilling af Ewalds forestilling om de forskellige tilstande fra hans prædikensamling. Det drejer sig om henholdsvis urtilstanden, den naturlige tilstand, omvendelsen og helliggørelsen.

Ewald beskriver med afsæt i skabelsesberetningen, 1 Mos 1,31, den første åndelige tilstand som »Urtilstanden«. Han forstår mennesket på dette stadie som værende »i en meget god, reen og herlig Tilstand«,

¹⁰² Ewald 1759b, s. 778.

¹⁰³ Synspunktet og samfundskritikken er identisk med de betragtninger, der fremførtes i *Selv-Prøvelses Fornødenhed*.

¹⁰⁴ Ewald 1761 [1744]: s. 3a.

¹⁰⁵ E.A. Nielsen: *Kristendommens retorik. Den kristne digtnings billedformer*, København 2010, s. 268.

¹⁰⁶ Nielsen 2010, s. 268.

¹⁰⁷ Ewald 1756 [1745], s. 796-816.

fordi Gud skabte »Mennesket i uforkrænkelighed, og gjorde ham til sin egen Lignelses Billede«. ¹⁰⁸

Den anden åndelige tilstand, som Ewald skitserer i samme prædiken, er menneskets tilstand efter syndefaldet, »den naturlige tilstand«. Guds billedet i menneskets sjæl er ved syndefaldet nedbrudt og fordærvet, og tilovers er kun en »ringe Straale eller en Gnist af det store og herlige Lys«. ¹⁰⁹ Menneskene er i stedet »formørkede i Forstanden, og fremmedegjorde fra Guds Liv formedelst den Vanvittighed, som er i dem, formedelst deres Hiertes Forhærdelse«, ¹¹⁰ fordi Guds lys og lov er »bleven udslettet af deres Hierter«. ¹¹¹ Dermed er Guds pagt med mennesket brudt. Ewald billedliggør tilstanden, hvor mennesket er faldet ud af sin dåbspagt, med henvisning til, hvordan Moses »sønderbrød« tavlerne, »fordi de [folket] havde brudt HErrens Pagt, og gjort sig uværdige til at staa i hans Naade, Venskab og Samfund«. ¹¹²

Den tredje tilstand, som Ewald i sine prædikener beskriver, er omvendelsen. Ved denne tilstand skildres dåbspagts genopretning. Før den brudte dåbspagt får gyldighed igen, skal mennesket komme til tro og omvende sig til Kristus. Troen og omvendelsen bevirker en forandring i hjertet, da troen medfører en åbenbaring af loven og Guds vrede:

Hiertet, som er bleven sønderknuset formedelst Lovens og Guds Vredes Aabenbarelse, (s. Rom. 3,20. og Cap. 4,15) bliver nu ret bøyet og igiennemblødet formedelst Evangelii og Naadens Kraft, og i saadanne sønderknusede og ydmygede Hierter beviser Naaden sig ret kraftig. conf. Esa. 57,15. Ps. 51,19. ¹¹³

Guds vrede og loven sønderknuser og ydmyger hjertet, hvorefter Evangeliet og nåden bøjer og blødgør hjertet med større kraft. Ved denne

108 Ewald 1756 [1745], s. 797. Denne tilstand genfindes i det tidligere nævnte skrift *Selv-Prøvelses Fornødenhed*, hvor den sidestilles med barnet, der befinder sig inden for en gyldig dåbspagt.

109 Ewald 1756 [1745], s. 797.

110 Ewald 1756 [1745], s. 797.

111 Ewald 1756 [1745], s. 797.

112 Ewald 1756 [1745], s. 801. Ewald beskriver således tilstandens væsentligste træk som overensstemmende både med den første tilstand i *Et aandeligt Speyl* under kategorien »uden for loven« og ligeledes tilsvarende fremstillingen af dem, der faldet ud af dåbspagten, i *Selv-Prøvelses Fornødenhed*.

113 Ewald 1756 [1745], s. 814.

forandring kan hjertet umuligt elske synden længere. Ewald skriver, at den nye pagt skaber »Væmmelse og Vederstyggelighed til Synden, til Verden, og til alt det, som er Gud og JEsu imod, og som har skilt eller kand skille det ved Guds Naade og ved sin Salighed«. ¹¹⁴ Ved genopretningen af dåbspagten får mennesket afsky til synden, samtidig med at der opstår en ny længsel efter Guds nåde. På trods af dåbspagtes genopretning er afrensningen fra synden, eller bodskampen, stadig et ufravigeligt krav for at styrke troen – et synspunkt, der ligeledes fremsættes i den pietistiske opbyggelseslitteratur:

De som staae i denne Tilstand, ere ikke heller af lige Beskaffenhed: der ere Børn, unge Folk og Mænd i Christo, skrøbelige og stærke, Uforfarne og Forsøgte, og saadanne som mere og mere fare frem til Fuldkommenhed, og at fuldende Helliggiørelsen i Guds frygt. ¹¹⁵

Helt parallelt med sine indlæg i skriftemålsstriden, foreholder Ewald i sine prædikener tilhørerne vigtigheden af den fortsatte bodskamp dels med henblik på menighedens renhed, for at de skrøbelige i troen ikke skal frafalde igen, og dels med henblik på troens styrkelse hos den enkelte.

Fuldendelsen i troslivet og den sidste tilstand, som Ewald skitserer i prædikenen, er helliggiørelsen, hvor mennesket erfarer en forsmag på den eskatologiske salighed. De helliggjorte karakteriserer han som dem, der i sandhed og oprigtighed kommer til Kristus. Selvom de oplever nådens trøst og kraft i deres sjæle, kan de alligevel blive bedraget af andres retfærdighedsforestillinger og af egne fornuftsslutninger. Derved forkaster de nådens vej og ender atter »i Trældom, ligesom det fordum skeede med de troende Galater«, ¹¹⁶ slutter Ewald.

I overensstemmelse med den pietistiske opbyggelseslitteratur fra Vajsenhuset er tilstandene for Ewald ikke konstante. ¹¹⁷ Som det fremgår af Ewalds advarsel i beskrivelsen af den sidste tilstand, så bevæger mennesket sig imellem de forskellige tilstande inden for deres trosliv, hvor mennesket altid er i fare for at miste troens styrke, når synden indsniger sig. Synden må det kristne menneske gentagende afrense sig fra i sit jordiske liv, idet den besmitter mennesket både inde- og udefra. Individets åndelige tilstand er bestemmende for at få del i nåden

¹¹⁴ Ewald 1756 [1745], s. 814.

¹¹⁵ Anonym forfatter [1732], s. 1.

¹¹⁶ Ewald 1756 [1745], s. 815.

¹¹⁷ *Christendommens Øvelse, Selv-Prøvelses Fornødenhed og Et aandeligt Spejl*.

og syndernes forladelse, hvorigennem mennesket glimtvis erfarer den ventende eskatologiske frelse, ligesom individets åndelige tilstand også har et kollektivt perspektiv, idet dets tilstand er afgørende for det rene menighedsfællesskab.

I »Prædiken paa den almindelige Bede-Dag«, 1740, anvender Ewald Moses som type, der modstilles antitypen, Josva.¹¹⁸ Moses er billedet på den brudte dåbspagt, derimod er Josva billedet på den genoprettede dåbspagt ved troen på Kristus. På samme vis stiller Ewald typerne Moses og Aron over for antityperne Josva og Caleb i »Prædiken paa Skiær-Torsdag«, 1742.¹¹⁹ Moses og Caleb anvendes som billeder på, hvem der befinder sig i en tilstand, der skal erfare opfyldelsen af Guds trusler. Antityperne, Josva og Caleb, er derimod billeder på, hvem der skal erfare opfyldelsen af Guds forjættelser. I »Prædiken paa 2. Søndag efter Paaske«, 1742,¹²⁰ fremstiller Ewald Midjanitterne som type og Israel som antitype. Midjanitterne beskrives som syndige, mens Israelitterne afrenser sig synden med henblik på at bevare menigheden ren og at få del i saligheden.

Ewald billedliggør ved den typologiske læsning, hvem der kan regne sig for at være blandt den sande kristne menighed, og gennem identifikation med den fremstillede type og antitype kan tilhøreren afprøve, om han ud fra sin åndelige tilstand er at henregne til den sande menighed. Prædikenens billeder kan med andre ord siges at være en pædagogisk hjælp og motivation for tilhøreren til selv gennem selvprøvelse at identificere sin tilstand og opnå indsigt vedrørende sin kristelige tilstand og gyldigheden af sin dåbspagt. Som sådan kan prædikenerne læses som forsøg på gennem en anden genre at formidle det samme budskab, som også var fremtrædende i de omstridte publikationer fra Vajsenhuset og i Ewalds protest imod skriftemålsritualet.

Sammenfatning

Den teologi, som sønderjyden Enevold Ewald importerede til hovedstaden og derfra distribuerede til resten af riget, har endnu ikke overbevisende ladet sig definere af den senere litteraturs ensidige kategorier som hallensisk pietisme eller herrnhutisme. Det kan skyldes, at

118 Ewald beskriver tilsvarende, at Jesus er »det samme som Josva«, ligesom han betragter Josva som et forbillede på Jesus, jf. E. Ewald: »Jesus« og »Josva«, *Den Bibelske Concordanz*, bd. 1, København 1748, s. 432 og 501.

119 Ewald 1750a [1749], s. 615-636.

120 Ewald 1750a [1749], s. 703-724.

de teologiske retninger på dette tidspunkt endnu ikke var udspaltet i København. Hvis man i stedet for at tage udgangspunkt i disse kategorier nærmer sig Ewalds teologiske position ud fra hans konkrete virke ved Vajsenhuset, bliver et vigtigt element hans deltagelse i udbredelsen af den pietistiske opbyggelseslitteratur. Den skulle fremme forskellige fromhedsaktiviteter, herunder selvprøvelsen, der blev et helt centralt tema for Ewald. I skriftemålsstriden anfægtede Ewald, hvordan den gældende skriftemålspraksis både stod i vejen for den levende tro, individets frelse og menighedens renhed. Han anbefalede i stedet selvprøvelsen som et bedre og nyttigere redskab til at afgøre den enkeltes oprigtige tilstand over for Gud forud for nadverdeltagelsen. Af Ewalds prædikensamling, 'Harmonierne', fremgår det, at det var en anbefaling, han selv fulgte. Her anvender han en typologisk bibellæsning, som kan skærpe identifikationen for tilhøreren med de forskellige tilstande eller trin, så at prædikenerne også bliver et pædagogisk redskab og anledning til selvprøvelse. Det er ikke kun Ewalds bibellæsning, der ansporer til dette, men også hans prædikeners afsluttende applikation, hvor tilhøreren mere eller mindre direkte opfordres til at prøve sig selv. Man kan således argumentere for, at selvprøvelsen kan ses som en gennemgående figur i hans forskellige aktiviteter og som en nøgle til at forstå hans teologiske position og ærinde. Selvprøvelsesdiskursen havde ikke blot betydning for Ewalds teologi, den indebar i et større perspektiv, at individet fik en helt ny myndighed over eget trosliv, som blev afgørende for den efterfølgende oplysningsperiode, der sekulariserede en del af pietismens tankegods.¹²¹

Summary

Enevold Ewald's Program of Self-Examination. Enevold Ewald (1696-1754) served as a leading pastor at The Royal Orphanage House in Copenhagen from 1728 until 1754. He was a theological influencer by means of his publishing of devotional literature through the orphanage's publishing house. A crucial subject in this pietistic devotional literature was self-examination – a method for the Christian individual to gain insight into its spiritual condition. Self-examination was a significant and important pietistic activity, according to Ewald; it is obvious in his position and contribution to the dispute of the ecclesiastical ritual of confession in 1733. Files from the collection of manuscripts called Den Ledreborgske Håndskriftsamling, folio 398, The Ledreborg

121 Jf. I. Kant: »Besvarelse af spørgsmålet: Hvad er oplysning«, *Slagmark – Tidsskrift for idéhistorie*, nr. 9, 1987, s. 81-89.

Files, are now in The Royal Danish Library. They reveal Ewald's rejection of all external confessions, and in contrast, how he encourages individual self-examination as a means of experiencing the individual's true spiritual condition.

This article is a study in the program of self-examination put forward in Ewald's distribution of pietistic devotional literature and in his letter from the theological controversy in 1733. It offers a hermeneutic key to Ewald's sermons, 'Harmonierne'. In the sermons, Ewald makes use of a typological reading of the Bible by which he describes four spiritual conditions between which Christians move in their religious lives. The purpose of a typological reading of the Bible is to establish an identification of the Christian with different biblical types that represent different spiritual conditions. Implicitly the sermons urge the listener to self-examination. Another condition, which corroborates the interpretation of Ewald's program of self-examination, are the closing applications of the sermons. The final applications explicitly urge the listener to self-examination. The article concludes that self-examination is a general figure in Ewald's different activities and that the concept offers us a key to the understanding of his theological position and intention.